

het vermelden waard zijn noemt v.H. in het bijzonder de 'Maatschappij van Welstand', 'Unitas' en 'Christelijk Hulpbetoon' die de 'protestantische Sache' voorstaan. Tenslotte wordt gememo-reerd dat Nederlanders in tegenstelling tot Duitsers 's zondags in de kerk hun Bijbel meebrengen en dat 'die Orthodoxen überhaupt nur Psalmen, nicht Lieder singen wollen'.

Voor 1848 had Wichern blijkbaar speciaal contacten met de zgn. 'Groninger Richting'. De oudste Nederlandse brieven aan hem in het Wichern-archief zijn van Petrus Hofstede de Groot en diens broer D. A. de Groot, predikant te Sneek: zij lopen van 1841 tot 1856; de brieven van Wichern aan hen beginnen reeds in 1839. Een zoon van D. A. de Groot was voor zijn opvoeding en vorming bij Wichern in Das Rauhe Haus. Brieven van C. H. van Herwerden zijn er van 1847 tot 1849. Vermeldenswaard uit de periode voor 1848 is nog een brief uit Berlijn (1845) van C. Schwartz, de latere Jodenzending in Amsterdam: twee brieven van hem uit Holland aan Wichern dateren uit 1859. Ook met andere Nederlanders heeft Wichern gecorrespondeerd. Naast de brieven van O. G. Heldring<sup>50</sup> zijn in Hamburg aanwezig twee brieven van L. J. van Rhijn (Chaam) uit 1852, één brief van J. A. C. Voorhoeve (Rotterdam) uit 1853, één brief van J. de Liefde (Amsterdam) uit 1851 en drie brieven van W. Schwarz (Rotterdam) uit 1862-1866. Voor inlichtingen kan men zich wenden tot: Kirchenamtmann Helmut Otto, Kirchenarchiv, Grindelallee 7, 2000 Hamburg 13.

Direct nadat in 1848 de Centralesschuss für I. M. geconstitueerd was heeft zij contacten met het buitenland, ook Nederland, gelegd. De Duitse predikant van Amsterdam, L. C. Lentz, werd in 1849 tot 'Agent für die Niederlande' benoemd<sup>51</sup>. Al spoedig is O. G. Heldring de centrale figuur in de relatie tot de I. M. geworden. Heldring bezocht Wichern nadat hij diens *Die Innere Mission* had toegestuurd gekregen en 'niet konde eindigen met lezen'<sup>52</sup>. Hij werd diep getroffen door Wicherns ervaring die parallel liep aan de zijne: 'dat de bronnen van duizenderlei kwaad in de eerste en niet in de minste standen des levens gezocht moeten worden'<sup>53</sup>. In Wicherns

50. Over diens briefwisseling met Wichern wordt bericht in P. L. Schram, 'Wichern und Heldring in Beziehung zum Pietismus' in J. van den Berg - J. P. van Dooren, *Pietismus und Reveil*, Leiden 1978, 343-351.

51. Zie betr. Lentz zijn autobiografie. *Erinnerungen aus meinem Amtsleben, besonders in Amsterdam*, Amsterdam 1895.

52. O. G. Heldring, *Reis naar Hamburg en Berlijn of eenige dagen toegewijd aan het gebied der Innere Mission*, Arnhem 1850, 2.

53. Heldring, *Reis* 26, 27.